

I: Rođeni ste u Višegradu.

Rašela Knežević: Da

I: Možete li nešto ispričati, kako je tekao život Vaše porodice u Višegradu?

Rašela Knežević: Vrlo, vrlo lepo. Znate kako. To je mali gradić. Rekla sam Vam. Ali ljudi su tamo pitomi bili. Nikakve mržnje nije bilo. Ni u razredu, u osnovnoj. Ja sam tamo završila četiri razreda osnovne škole. Onda je sistem školovanja bio četiri godine, četiri godine osnovne, pa gimnazija, odnosno srednja škola, osam. Nikakvih razlika nije bilo. Ispričala sam Vam i o druženju omladine na višegradsкој čupriji. Znate. I nikad niko nije osetio da nešto tu smeta, po toj liniji. Recimo, kad smo mi hteli da idemo iz Višegrada, znali smo, treba da se ide iz Višegrada. Moj deda ni da čuje. Mamin otac. Ali ni da čuje. Pa svi koji smo se zatekli u Višegradu, jer svi članovi porodice koji su se mogli dokopati Višegarada, došli su u Višegrad. „Pa zašto nećeš“? Bože začuvaj. Ko će mene u Višegradu dirati. Ako nekome nisam dobro učinio, zlo nisam sigurno. Dok mu sin nije rekao: „stani malo, bez obzira šta si učinio, da li si učinio dobro ili zlo, to je vreme kad se to ne računa, ti si Jevrejin“. Ma mene u Višegradu niko neće dirati, reče mu otac. I onda mu je sin rekao: „Znaš šta, ako ti nećeš da ideš, ne ide niko“. Pa ako može tako. U redu stvar. E oni su bili čvrsti u toj odluci da ne ide niko, ako ne ide i on. Sin mu je rekao: „Znaš, ili svi ili niko.“ Pa kako bi, pa stvarno. Ali, i ja bi tako mislila. Pa kako bi ja, tako smo svi rezonovali, kako da ga ostavimo tu, i da mi odemo. Da sebe spasim, ali bez obzira što neće biti svima lakše, da svi odemo, ali niko nije želeo da to uradi i onda su ga ubedili i on je prihvatio da ode iz Višegrada. To je bio njegov rezon. „Ko će mene u Višegradu dirati“? Ma to nije dolazilo u obzir. Divno su se svi slagali. Divno. Nismo u osnovnoj školi imali nikakvih problema, nikakve vrste, nije moglo biti, jer znam, recimo, bilo kakva proslava u školi, onda se slavio dan Svetoga Save, škole nisu radile pa onda tako, recimo, ako ima bilo šta u školi, pa ako ima neka proslava, da ima priredba onda, a onda deca recituju, nije se to moglo zamisliti da to prođe bez mene kao recitatora. I došla je prvi put, već sam bila u četvrtom razredu osnovne škole, došla je nova učiteljica. Ta nova učiteljica je došla iz Banata. Bogdanović Desa, Bogdanović se prezivala. I sad se dele recitacije za proslavu svetosavsku i ona mene ne stavi na spisak. I onda dolazi upravitelj škole i pita je „Gde Vam je Šelika“? kako

su me zvali. Pa kaže: „Pa ona nije Srpskinja“. Molim Vas Desanka da znate, mi se ovde ne delimo na Srbe, ne-Srbe i ne znam šta. Ona je dobar recitator. To što je ona Jevrejka, to nema nikakve veze ni sa čim. Nemojte nam nositi takve razlike i dajte njoj jednu stranicu. Ja i sad pamtim sve moje recitacije koje sam recitovala na tim priredbama. Mislim. Ma svi, deca, pa nismo šta to znači kad, recimo kad je bio ramazan. Mi smo znali da oni poste. To je normalno. Ali niti je to kome smetalo, niti je ko od toga pravio neki .. znate.. . ništa, ništa, ništa. Nikad nismo imali nikakvi... Prve nevolje su počele nažalost, sa dolaskom intelktualaca, jer Višegrad nije više palančetina bila, bile su tu kasarne već od vremena Austro-Ugarske. E kasarne su ostale prazne posle Prvog svetskog rata, paje onda u doba vlade Stojadinovića , bila je vlada Stojadinovića, bila je tu otvorena fabrika koja je bila vlasništvo Stojadinovića i nekoga Stankovića , pa se to zvalo VISTAL. Višegradska industrija Stanković, ali Stojadinović je bio suvlasnik . Mogli ste ga svakog vikenda videti u Višogradu. Šetao se po višegradskoj čupriji. Bez ikakve pratnje i toga. Bio je predsednik vlade. Mi smo do tada, kad su počeli stizati ti, stigao je jedan sudija, bio je musliman i stigla je apotekarica. I to, apoteka je bila vlasništvo jednoga Čehoslovaka, Kozar su se prezivali. Pa je Kozar, stari umro, pa je u tu apoteku došla jedna žena,i taj sudija. Žena, njih dvoje. E tad su počele prve razlike. Oni su počeli unositi u svest ljudi tu ideologiju, i to je bilo žalosno. I sad to ide dalje, dalje i dalje. Došla je 41.god. Desilo se šta se desilo. Narod je počeo da se udaljuje.

Višegrad je takav. On je na samoj obali Drine. S jedne strane su srpska sela, a one strane su bila muslimanska sela, tako je to bilo, da ne da Bog. S jedne strane, sa srpske se vidi požar , gori , zapale selo. Jadan taj narod. A zima 41./42. je bila strašna Nije bilo tih saopštenja o vremenu, ali bilo je strašno, to što sam ja videla 41-god. u Višogradu . A Višegrad kreat izbeglicama, kreat. To je mala varoš. Dok nije VISTAL počeo da radi i doveo svojih dve hiljade radnika, Višegrad je tad ekonomski živnuo, jer je to fabrika, znate. Međutim, jedne noći gore sela s one strane. Gore srpska sela i sećam se da je, a s druge strane muslimanska i sad jedno srpsko selo, zove se Bijela, a preko puta je Dobrun. U Dobrunu ima srpski i muslimanski deo. I onda jedan od seljaka kaže: „Gori Bijela“. Ovaj, srpsko selo, a ovaj sa muslimanske strane kaže: „To nemoj reći da Gori Bijela, sutra će da gori Dobrun“ . I tako je i bilo. Jedne noći ustaše zapale jedno selo, druge noći četnici zapale drugo selo. I požar svake noći. A taj narod koji dolazi odozgo sa planine, sa tih okolnih mesta, nema gde da se skloni.

Moj deda je primi, imao je dole u kući i neke prostorije koje su nekad koristili sa smeštaj žita i ne znam šta. Primio je jednu muslimansku porodicu na čijem je placu on imao svoju pecaru i kačaru sa šljive. Tu su proizvodili rakiju. . I došao je ovde. To da ste videli. Tu su strašne , verujete, ja jesam u Višegrad išla posle rata, ali vrlo malo, ne vuče me ništa. Znate jedne noći, idete preko višegradskog mosta, preko te čuvene čuprije. To nikad neću zaboraviti , sedi žena i drži ovako malo dete u naručju, a ona je smrznuta , te noge, ovako otečene, to Vi te stvari ne možete ni zamisliti, noga svaka , stopala su bosa, jasno,nema ništa na nogama , kao balon. I to raspuknuto, i sukrvnica teče i ona drži dete u naručju , ovako , ne znate da li je živa ili mrtva. Ne daje nikakve znaće i jedan čovek prolazi i ovako nogom je pomeri jer, ako se prevrne znaće da je mrtva , smrznuta , a ako se ne prevrne, onda je valjda još živa. Na višegradskom mostu, taj jadni most, uveče dovedu ustaše Srbina iz sela, na mostu ih ubijaju i samo bacaju u Drinu. Po Drini ste mogli videti samo leševe. I tek ti leševi .Ja se nikad više nisam okupala u Drini. Sa Radom sam 66 ili 67-god. prvi put otisla u Višegrad. Ali da se okupam u Drini, to nisam mogla. Ni da spustim prst. Za mene Drina više nije reka moje mladosti. Ali samo zbog tog strašnog sečanja. Kako se taj narod tako ostrvio i tako ne znam Vam reći. Narod koji je živeo prelep. Prelep. Ja nemam interesa da navijam ni za jednu, ni za drugu stranu. Jer dešavalо se i od jednih i od drugih . Ali ne zato jer su ovi ovo, a oni ovo, ne.

I: Kakva je bila situacija Vaše porodice u to vreme?

Rašela Knežević: Da Vam kažem, radnja nam je bila oduzeta. Pošto nas nisu odmah mogli transportovati, s užičke strane partizani, već je Užička republika 41- god. postojala, sa bosanske strane , na Romaniji opet partizani i opet ne možemo , ne mogu nas transportovati. I mi ostajemo u Višgradu ne zato što to neko želi, nego zato što su uslovi bili takvi da nas niko ne bi izveo iz Višegrada. I recimo,ne smemo ići na pijacu. Pijačni dan je sreda, a sad možete, ići na pijacu, to su ustaše propisale i to tek posle 11 sati. Na pijaci u 11 sati u podne nema ništa. Međutim, tu se opet narod pokazao, moja je baka imala ženu koja je muslimanka bila, koja je kod nje radila. Dolazila je svaki dan. Treba li šta gospoja ? Ona je svako jutro dolazila i govorila da ide po hleb, ide po mleko. Ono što je mogla da kupi,kupila je . Toga nije bilo po prodavnicama, ali ona je došla da kupi u srpskom selu, delu Dobruna, daleko

gore u planini ima jedna zaseok, Dobrun je na železničkoj pruzi. Uskotračnoj Beograd – Sarajevo, i Dobrun je poznat po tome, što imaju jednu staru pravoslavnu crkvu, kažu da je iz 12. veka. Znate. I sad Granje je negdje u bespuću. Gore. I stvarno je Granje. Imalo je jedenog seljaka Sretena, a Sreten je bio kao član porodice, nije se moglo desiti da Sreten ne dođe u čaršiju, kako se to kod nas govorilo, i onda da ne dođe kod Gavre, i da tog dana kod nas ne ruča. Ne kod nas, nego kod dede i bake. To je bilo obavezno. Znate. I sad, sav taj narod koji je tako lepo nekad živeo, odjednom je bio zatrovani. I sad, moj ded je bio trgovac tekstila, ali je uvozio i pamuk. Jer, pošto se onda seljak nije oblačio u odelo, u šifon ili ne znam što, nego u tkaninu koju je sam proizvodio. I ovaj on za taj, za to dođu kod tate i pitaju da li ima pamuka osmaka? To je išlo po brojevima, a osmak je baš za tkanje. Imaš li osmaka? A tata kaže „Nemam“. Ali stvarno nije imao. A on kaže: „Ako, ako ga nemaš bit će ga po drvlju i po kamenju će ga biti. Tata kaže: „Kad će ga biti“? „Čim Hitler dođe.“ On je znao za Hitlera. Polupismen. Jel Vam jasno? Ne bi znao napisati „Hitler“. „Kad Hitler dođe bit će ga po drvlju i po kamenju“. Ništa. Moja mama je bila tu u radnji. Njega su poznavali dobro. Nije prvi put ušao u radnju. Moja mama je došla bolesna kući. Sad to je vreme prošlo, vreme je teklo dalje. Međutim jasno, Hitler je došao i nije doneo nikakvo blagostanje. Nego samo se beda dalje nastavljava, kakava je bila ili će biti još gora. I on je jednoga dana umro, a umiralo se. Prošla je zima i došlo je proljeće. Taj narod je zabijen. Tako. Ovaj jadan i nikakav, počeo da se širi pegavi tifus. I umiralo se. Znate kako, crkavaju, bez broja. E sad Hrvati kako nisu, odnosno NDH, kako nisu mogli da nas prebace nigde, oni su u svaku trgovacku radnju uveli svog čoveka, koji je bio tu, moj tata je tom ustaši predao je klučeve radnje, moj tata. Ne moj tata, nego svaki trgovac je tu bio samo.... kako da kažem, zaposlen, ali uveće, pazar, ključevi, sve se daje, e sad kad su došli Talijani, kažem Vam, prvi posao im je bio da izbace te komisare i da vrate vlasnicima te klučeve. Umire se i u selu i u Višegradu, ko muve, i on je došao, i on kaže: „došao sam da te nešto zamolim,“ tata pita: „šta?“ a on reče: „da mi daš dva metra veza, umro mi je sin, da mi daš dva metra veza, da umotam sina.“ Mama gleda. A tata kaže „Idi kući i donesi dva metra“. A moja mama, neće se prepriратi pred njim. Gleda ga popreko. A on kaže. „Idi, idi, donesi mu ta dva metra.“ Ona je to donijela. A on kaže: „Ovo ti nikad zabraviti neću. Ili neko čuo ili ne čuo. Ja ču ti reći hvala. Od mene možeš da tražiš šta god hoćeš. Ja ču ti učiniti.“ A tata kaže: „Ja imam samo jednu želju, da mi

daš jednu cigaretu od onoga svilenjaka što ćemo pušiti kad Hitler dođe.“ Jao. Sad će se izraziti, kako se on izrazio. „Jebo ga pas mater! Ko ga je doveo“ A tata: „Ništa, dobro, dobro.“ I rekao je mami. „Pusti ga. Ima li veće tragedije. Došao je da te moli za dva metra platna da sahrani sina, Ej bre“ I posle rata, ne znam da li je taj seljak preživeo. Ja nisam imala želju . Išla sam jedanput u Višegrad sa Radom. . Onako. Ali to više nije bio taj Višegrad. U Višegrad. I sada. Jer posle me je Branko pokojni, terao da idem u Višegrad. Uvek je govorio:“ Zar te ništa tamo ne vuče?,, Imam te uspomene. Ali prvi puta kad sam tu došla, prođem kroz tu čaršiju, nikoga ne poznam. I tu su došli drugi ljudi. Nemam kome da kažem „Dobar dan“ Nemam. Ili da kažem „Ja sam Gavrina unuka“ .. To mu ništa ne znači. Kod moje sestre dolazi jedna žena. A ovde, ovaj dio, ovaj prokleti dio Balkana, nikada nije bez nekih izbeglica. Znate. Koja je izbeglica iz Višegrada i živi ovde,i radi po kućama A Višegrad je bio primer jednog lepog života. Lepog. Zznate.

I: Vi ste onda iz Višegrada išli za Pljevlje?

Rašela Knežević: Iz Višegrada smo išli. Prva stanica nam je bila Rudo. Kad su se Talijani evakuisali . Doveli su nas do Rudog. U Rudom smo ostali, ne bih Vam tačno mogla reći.

I:To je bilo kad?

Rašela Knežević: To je bilo odmah. Moj notes moram uzeti. Znate godine . Po odlasku u Pljevlje. Prva stanica nam je bila Rudo. Ali tu smo ostali petnaest dana. Ne više.

I: Išli ste zajedno sa Talijanima?

Rašela Knežević: Sa Talijanima. Da. Bukvalno s njima u transporu. Bukvalno. I rekla sam Vam kad smo išli. Na jednoj od stanica, na uskoj pruzi Višegrad – Sarajevo križanje. Dva voza. S jedne iz Višegrada dolazi voz sa Talijanima. Iz Sarajeva dolazi voz sa ustašama. Mi se na toj nekoj stanici susrećemo. Mi izlazimo iz Višegrada u talijanskom transportu. Da. Talijani. Ja znam. Ja ovde to ne smem puno

da podvlačim. Ali za mene su Talijani spasioci. Ovde je Talijan okupator. Nisu svi okupatori isti. Znate. Moje iskustvo je ovakvo. Ne moje. Nego ovo Jevreja što videte po Srbiji, po Bosni, ovaj živi. To je preživjelo, ili zahvaljujući Talijanima, ili su bili u Narodnoslobodilačkom pokretu. Inače ovako. Četnici su nas isto tako maltretirali i svak je grabio ako je nešto mogao da ugrabi, da opljačka u nadi da će naći neki novac da će, inače niko nas nije oštetio. Nego, pojedinci. Evo ispričala sam Vam o sudiji Vlaha. Vlah je bio sudija. I bio je predsednik srežkog suda u Višegradu. A Baruh je isto iz Višegrada. I Kalmi, svi su oni iz Višegrada. Taj ga je Vlah odveo svojoj kući i držao ga je kod kuće četiri godine usred Sarajeva. To se nekada zvala Aleksandrova ulica. To je prekoputa stare pravoslavne, mislim da je bilo crkveno vlasništvo. To je bilo onda, a valjda je i sada. Tu je Vlah stanovaо sa kćerkama iz Rudog.

Sa Talijanima idemo dalje. Što dalje. Na jug. Što dalje od okupatora. Jer, za nas Talijani nisu bili okupatori.

/.../

Iz Višegrada smo bili, znate Jevreji imaju jaku povezanost među sobom. I valjda ih je ta velika povezanost i sačuvala. Istorija jevrejska je pisana već prije pet hiljada godina. A da se nisu tako čvrsto vezali, uvek su se vezivali. Znate. I to nije bilo da li hočete ili nećete, oni su morali. Ispričat ју vam nešto, nešto sam ja saznala, što mi je isprčala moja mama ovde u ovoj kuhiniji, a što ja nisma znala. U Višegradu je bilo možda, neznam, možda petnaestak jevrejskih porodica. Kada bi se napregla mogla bi ih i pobrojati. . I ovaj. Svi smo krenuli. I posle tog. Mnogo posle. Andela je rođena 65.godine, znate, znači posle 65. mi smo nešto pričali i ja sam rekla kako je to došlo da baš svi krenemo zajedno. A onda mi je mama rekla da su bili u jevrejskoj opštini. Višegrad je suviše mali, znate kako ko diše, i šta ko jede. Taj Višegrad je imao i banku. Zemaljska banka. Još u Austrougarsko doba je osnovana, a funkcionsala je i u doba stare Jugoslavije. Sve se znalo i ko je koliko ekonomski jak, i šta može i šta ne može. Ja sam s mamom u priči došla do toga i rekla sam da kako to da su svi Jevreji zajedno pošli, jer niko nije znao koliko će ta okupacija trajati i šta će biti. A mama mi je rekla „e pa opština je opština.“ Njen otac je bio, dok je bio živ, bio je predsednik opštine u Višegradu, jevreske opštine u Višegradu. Opština je. U opštini su održali skupštinu. I dogovorili su se. Svi moramo izaći. Nema. O onda su napravili da onaj koji je toliko ekonomski jak, on može pored svoje porodice da izdržava još troje,

četvoro, pa mu je ta porodica stavljena na teret. I mom ocu su rekli da ima već dvojicu staraca kod sebe, mamimong oca, i svojeg oca, i dve sestre ti imаш sasvim dovoljno njih na leđima, i nije bilo dalnjeg zaduženja. A ovi drugi, svi su dobili da na ovaj, ili onaj način učestvuju. Da li su odmah to morali položiti ,ili su vremenom uplačivali ne znam ja to, nikad nisam čula da je to još neko radio, još neka nacija. I svi su zajedno izašli. Svi koji su iz Višegrada i svi koji su se dočepali Višegrada.

I: Dakle, Vi ste iz Rudog išli za Pljevlje.

Rašela Knežević: Iz Rudog u Pljevlje. U Pljevlje smo išli kamionom. Sa nekim. Tata je znao nekog. Imao je i neku robu. Rekla sam Vam da je mao nešto sklonjeno u kući. Pa je recimo nešto i dao tome čovjeku. I on je doneo tu robu u Pljevlje. I to je prodao sve zajedno jednom trgovcu. Što je onda bilo ovako veliko bogatstvo. Metražna roba. I u Pljevlju smo dočekali najstrašnije što smo mogli dočekati. Deda po ocu je bio živ. Poginuo mu je sin. Prvi. Najstariji. To je bilo strašno.

I: To je bio Vaš otac?

Rašela Knežević: Moj tata. Djeda je imao, po ocu je imao još dva sina. Koji su bili zarobljeni u šestoaprilskom ratu. Bili su u istoj jedinici. Kako su onda bili regrutovani po opština i po, ne znam. To Vam ja ne znam detaljno. Samo znam, da su bili stariji i drugi po redu. Moj tata je bio najstariji. Drugi po redu je bio Icak (Isidor), a treći Jakov. Njih dvojica su bili u istoj jedinici . I 41. godine kad se završio šestoaprilski rat, oni su se zatekli u Crnoj Gori u nekoj palanci. Nikad nisam upitala. Nijedan više nije živ. Nisam pitala gde su se zatekli. Međutim, ovaj stariji je onako uvek bio vrlo komotan. Ništa njega nije moglo opametiti. Sećam se jednog, rekla sam Vam da je moj tata s nekim učetvovao u proizvodnji rakije. A onda. Ro-rašana, Nova godina. Za ručkom kod dede Majera, tatinog oca. Dolazi jedan seljak, sav zajapuren, došao i javlja, ne znam, u kačari kod njih, ne znam šta se desilo. Moj otac ustaje, a brat ga pita. „Gdje ćeš?“ Znate on je govorio onako. A on kaže, a tata kaže, „Pa vidiš. Došao čovek. Procurilo“ .“ Aman sjedi tu i ručaj na miru. Što je naše, nama će doći. Nema šta da žuriš i da ideš“. E takav ravnjak je bio. Sve je bilo za njega. Znate. I on i mlađi brat. Oni su mogli da uhvate voz,i da se vrate u

Višegrad.Brat mu govori: „Ma sjedi da ručamo tu(bila je tu neka kafana) „Daj da ručamo pa ćemo imati, bit će nekog voza, ma bit će još vozova, sjedi da ručamo“ . I oni su sjeli da ručaju i dospijeli su, ali u talijansko zarobljeništvo. I u talijanskom zarobljeništvu niko ih nije dirao. Oni su bili samo talijanski ratni zarobljenici. Obadva su preživjeli rat. Međutim niko nije više živ. Stariji je bio 1898. god.rođen, ovaj je bio 1900, a onda je bio jedan period, pa jedna sestra, pa drugi brat. Tako da ovaj. Nema nikog od njih, više.

I: Koliko dugo ste bili u Pljevljima?

Rašela Knežević: U Pljevljima smo bili, to sam mislim i rekla. U Pljevljima smo bili. Taj period mi se čini uvek dužim, a po ovom ispada da nije.U Pljevlje smo došli 12. decembra 42. godine. Otišli u julu 43.god. Tata je poginuo 16. aprila u Pljevljima. Od jednoga slučajnog bombardovanja. Da.

I: Kako ste otišli, ili zašto ste morali otići iz Pljevalja?

Rašela Knežević: Iz Pljevalja. Pa došli su opet.napuštaju Talijani Pljevlje. Mi ne čekamo ko će doći. Idu Talijani, idemo i mi. Jer, jedini ko nas je štitio, to su bili Talijani. Bukvalno nas štitio. To se zna. Znate. Samo je tad. Uvijek jedna delagacija stariji muškaraca je išla kod komandanta mesta. Uvek su bili vrlo pristojno primljeni. Čak posljednji put u Podgorici kad je kapitulacija Italije bila već, oni su bili kod komandanta, i on je rekao: „ako mi idemo iz Podgorice, i vi ćete izaći. Ali molim vas, prihvativite. Muškarci u vojničkim uniformama, a žene, kao žene (ne znam kako su oni to zvali, javne kuće.) Oni su imali svoju javnu kuću za svoje vojнике,i žene su morale izaći u haljinama, ali kao, sa tom grupom. Daj, šta daš, samo da se izade. Međutim nisu ni oni, nismo ni mi izašli iz Podgorice.

I: Kako je bilo u Podgorici?

Rašela Knežević: U Podgorici. Nemci su već bili tu okolo. Čekali su , i uletili su u Podgoricu. I odmah je. Znate, vraćam se što sam hiljadu puta rekla. Nema dobrih naroda i ovih, i zlih naroda. U Podgorici nikada nije bilo Jevreja. I oni nisu mogli

znati ko od nas valja i ko od nas ne valja. A nama ne piše na čelu „Jevrejin“ I nismo crni, niti smo žuti, niti smo kosooki. Ovako mene niko ne može prepoznati. Mogao je samo po imenu da me procijeni. E meštani su se postarali da budemo pohvatani i pohapšeni. Znate.

I: Vas su meštani izdali?

Rašela Knežević: Verovatno nije moglo biti ništa drugo. Kako je moglo biti drugo? Mi smo smešteni u kući jednoga sudije. Vojanović. Bili su jako, jako korektni. Ali su bili na velikom odstojanju. On je imao kuću odmah do hotela „Jugoslavija“. Čuveno, veliko. Bila je to jedna velika lepa kuća. Oni su stanovali na prvom spratu. U parteru je bio jedan veliki stan, koju su oni izdali nama.

I: Vašoj porodici.

Rašela Knežević: Našoj porodici. Moja tetka radila je u Sarajevu u Sudu. I ovaj, tu je ona srela neke svoje poznanike. Ali. Ko je našao taj naš stan, ja ne znam. To je bilo na lepom mestu. Na samoj obali i bilo nam je lepo tu. I sad, znamo da su uokolo Nemci, znamo da će biti dana kad će stići. Pa smo se pripremili. Nakit se sklanjao. Pare su se sklanjale. Talijani nisu izdavali ratne lire, nego talijanska lira je bila, talijanska lira. A mama je njih imala. Imala je poprilično, jer je ostao novac posle tatine smrti. Roba je bila prodata. Mama je pravila sve ovako zavojke, i ne znam u neke krpene kesice. To je zašivala i tako. I sad jedno jutro. Tap, već Nemci. Muškarci se javljaju. Sad ne volim da dajem netačne podatke. Neka se muškarci tog i tog dana u toliko sati, nek se javljaju u komandu i da garantuju da je cela porodica na okupu. E sad deportovali bi nas. Ali ne može. Nemate kud. Gotovo. Znate već. Suviše mnogo ima partizana svuda. Pogotovo u Crnoj Gori. I ovaj, jedno jutro, još smo u krevetu. Oni na vratima. Sa onim na grudima. Već je kamion napolju. „Los, los, los.“ E sad, pošto smo mi znali da će taj momenat doći, imali smo pripremljeno. To je bio septembar. Ali imala sam ja, tad su bile pantalone pufnerice. Nisu bile ove uske. I ja sam obukla te pantalone. Mama je rekla da se brzo, toplo, toplo obučem. I tako oblačimo se na brzinu. I ovi Nemci s mašinskom puškom. Kad kažem Nemci, rekla sam Vam da ne pravim nacionalne podele. Ali sa tim puškama i one table. I mi

se brzo, brzo pakujemo, a Estera, to je ta koja je radila na sudu i poznavala je te sudsije i advokate. Tako smo valjda i došli kod Vujanovića. I ovaj. Ona nije kod kuće bila. I odjednom ona dojuri. Otišla je negdje za sledovanje hleba, i ona dojuri i tako je ona njima fino došla pravo u ruke. A jedan od službenika suda, pošto je ljude na sudu poznavala, dolazila je na sud. Kod sudsije ovog kod sudsije onoga. A jedan od građana koje je došao ujutro u kancelariju i kaže: „jao gospođo Papo pred vašom kućom je gestapovski kamion i Gestapovci.“ I ona je krenula u onom momentu, trk kući, taman u ruke im je dobro došla. I fino je pokupe. E sada Nemci su tu. Vojnici su tu s puškama, i taj sudsija Vujanović. Imao je čerku koja je tada bila student arhitekture. Jedno dvadesetak godina, i imao je jednoga sina, mlađeg, jedno petnaest, šestnaest godina. I stoje tu u hodniku. Jer to je kad uđete jedan veliki hodnik. Pa je taj stan u parteru. Desno je ulaz. Pa se sad ide gore na sprat u njegov stan. A iz kuhinje se moglo, iz naše kuhinje se moglo izaći u dvorište. E sad ovi stoje, onako znate sa puškama, a oni stoje sa strane u hodniku. I on kaže, stari Vujanović: „Mogu li Vam nečim pomoći? A pred toga odnos je bio vrlo korektan, ali vrlo hladan. Mama svakog prvog ode da plati kiriju, „Kako ste? Kako porodica? Kako se snalazite? Hoćete kafu?“. Nikakva prijateljstva. I on kaže: „Možemo li vam pomoći?“ A mama kaže: „Sad više ništa.“ I vadi one, bila je hrabra, vadi one smotuljke i daje starom Vujanoviću u ruke. To se ne vidi šta je, ali, platneni su smotuljci. A ona to daje. A ja gledam. Ona se ne obazire, ni lijevo ni desno i mi smo natovareni na kamion i vode nas. Vozili su nas u negde okolo naokolo. Valjda su skupljali još i druge, nije bio kamion samo za nas, dok nismo došli u kaznionu. Oni su nas smestili u kaznionu. Moram priznati da je podgorička kazniona, oni su upravu kaznione predali mesnim vlastima, sanatorijum u odnosu na Sajmište, u odnosu na Bergen Belsen. Ne mogu reći ništa onako negativno. Tu su nas smestili. Tu smo jeli neku hranu koja je ostala od Talijana, neki ucrvani pirinač, ali ništa to nije bilo važno. Uzmete onu, pa vidimo mi da su to crvi, ili uzmete onu manjerku ovako i prema svetlu se okrenete i kad gledate u tu manjerku, ne vidite ništa, i jedemo u slast taj pirinač, i tu čorbu, i tako. Tu smo proveli to vreme u podgoričkoj kaznioni i ovaj začekali transport za Bergen Belsen, i za Sajmište. Eto.

I: Kako ste putovali kad je bila deportacija?

Rašela Knežević: E kako. Iz Podgorice. Da bi došli do voza. U Podgorici nije tada bilo železnice. I da bi došli do voza. Ako možete zamisliti mapu stare Jugoslavije. Pa tu je kljun, dole... I sad ovde je Crna Gora i ovde je Albanije. Da bi došli do pruge mi smo morali ovako preseći Albaniju. Pa su nas na kamionima prebacili preko Albanije. Tako da i ja mogu reći da sam prešla Albaniju. Ali znate kako? Ta Albanije je ja govorim o ondašnjoj Albaniji, i kakva je sad, ja ne znam. Kad pogledate. Bili smo u otvorenim kamionima. Gde čete, kuda? Ne znate jezik. Nemate ništa u rukama. A ovako kad pogledate iz kamiona, vidite samo u duboku provaliju. I ništa više. Znate. Sedite na kamionu dok nismo došli na tu drugu stranu, srpsku stranu. Tu su nas natovarili u voz, u vagone tako smo došli na Sajmište.

I: Kad ste došli na Sajmište. Možete li..?

Rašela Knežević: Jesam li Vam ispričali da smo pili vodu iz kofa?

I: Da.

Rašela Knežević: Koje su služile kao WC. I još koliko su one dve žene što su to nosile govorile: „Joj pa to nije voda za piće“. Ma kakvi nije voda za piće. Mi pet, šest dana bez vode živimo. Ma dehidrirali do kraja. Čak da su nam rekle „to su kofe za .. vršenje nužde“. Mi bi valjda pili. Jer ne, ne može .. bez vode. Znate.

I: U maju 43. ste došli na sajmište.

Rašela Knežević: Da pogledam. Nemojte mi zamjeriti, ipak su mi 83 godine. Da, da, da I dobro da sam to zapisala, jer računala sam s tim. Ne da sam računala s tim, nego hoću da Andjela ima nešto.. Ja nikad nisam Andjeli o tome pričala. Jer nisam želela da je trujem. Nisam želela jer ja sam znala koliki je to otrov da sam počela.. znaš ja ovo, a ovi su me prognjali jer .. a ovi me nisu proganjali“. Moja je Andjela. Moja Andjela ništa o tome ne zna. Jer ja sam se... Mama je imala jednu prijateljicu iz djetinjstva. I ta njena Katarina, Kata, je bila udata za jednoga koji je bio .. Štrasemajster. Štrasa, Štrasa su ga zvali uvek. Kako bi se to sad reklo? Šef za puteve. Ma nije bitno. I on je bio. Bio je Hrvat, katolik, normalno. A ona je bila pravoslavka. Imali su četvero

dece. Dve čerke i dva sina. Jedna čerka i jedan sin su krštena u pravoslavnoj crkvi. A druga čerka i drugi sin u .. jedni u pravoslavnoj drugi u katoličkoj. I ja, se sečam, uvek, uvek su pričali. I moja mama kaže: „Kato pa prestani da meriš. Pa šta ti smeta? Ama, ženo božija. Pa krst, krst.“ „Hh. Bukice, to si sad izgovorila i nikad više da izgovoriš. Ne znaš ti kolika je to razlika.“ Bolestan um. Ništa drugo. Jedina je razlika u njenom bolesnom umu. I uvek je to meni. Toliko god je moja mama bila živa. I uvek je bežala od toga da se Andeli uopšte priča. Andela recimo jednom je došla meni. Uskrs. Deca sva imaju šarena jaja, i dolazi ona gore: „Mama daj mi šareno jaje. „Ma Andelice sine, pa ja nemam šareno jaje.“ „Kako nemaš. Pa sva deca imaju samo ja nemam.“ „Nemam, nisam, kod nas nema. Ti znaš da sam ja iz Višegrada. Kod nas nije običaj da se šaraju jaja. I onda sam tog istog dana popodne šarala jaja. Da bi ona imala šareno jaje. Nikad je nisam. Ona je bila na drugoj godini studija. Kada je jedan njen kolega, završila je tehnologiju, kad je jedan njen kolega pravio žurku. A ne znam koliko znate o Beogradu. Najelitniji je kraj Dedinje pa je ispod toga dolazi Senjak i tu su samo vile i sad taj njen kolega je živeo u jednoj vili. Vili na Senjaku. I pravio je žurku. Septembar. Pošto je Roš Hašana uvek sredinom Septembra. A počela je školska godina. On je pravio žurku u bašti. I pozvao društvo. I kad je on. Ona je onako iz razgovora kasnije. Kad je već bila studentkinja. Ali nikad nije. Dok je ona bila živa. Ništa, ništa ona nije. I mi smo sprovodili i ne znam da li sam Vam rekla. Kad je mene moj suprug zaprosio on je rekao: „Imam samo jedan zahtev, da deca budu odgojena u pravoslavnom duhu.“ Ja sam rekla: „da biće.“ Ja sam bila član partije. On nije. Kaže, „jesi li svesna šta si obečala.“ Ja sam rekla „Sasvim svesna.“ E sad ču biti potpuno iskrena, pa ču vam reći: Ja sam jako želeta da se moja Andela preziva na- ić- jer ne znam šta je kasnije čeka. I želeta sam da se ime Levi negde izgubi. Eto. Razumete. I ona ništa nije znala o tome. Ni verski praznici ni ono, da nemamo šarena jaja, jer je to..... Ništa, ništa. Pa ona o ničemu nije znala. I sad ona dolazi kući. A bila je na toj žurki koji je priredio taj njen kolega. I dolazi kući i kaže: „E moja Ralence, ja po belom svetu moram da saznam da je tebi danas Nova godina“. Jer to sve se nikada nije podvlačilo niti se bilo šta proslavljaljalo. Pa kako si saznala? Pa kaže, pa kad smo bili gore, netko kaže, „pa šta ti je na um palo da to praviš, tu žurku?“. On je rekao: „Pa danas je moja Nova godina“. On je bio iz jevrejske neke porodice. I on je njih pozvao povodom Nove godine. Tad je moja Andela saznala, da je to. Moja je Andela krštena u pravoslavnoj crkvi, jer su moj

svekar, i moja svekarka bili su jako religiozni. To je išlo u fanatizam. Znate. Ali bili su pošteni ljudi. Oni jako veruju. Ja nisam bila tako. Pa ne treba da ih, ne znam ubedjujem u nešto. Obećala sam i vrlo pošteno sam ovaj, održala reč. Eto. Htela sam. Da je oslobođim tog prezimena. E kad je došla u Kanadu, davala je podatke. I pita taj službenik, ovo, ono, i na koncu pita devojačko prezime majke ,i ona napiše Levi. A on kaže „Levi, jeste Vi u rodu sa Levi?“ Onda su Levi farmerke bile ba velikoj ceni. „Jeste li Vi u rodu sa Levi, sa Levisom?“ Andeela kaže: „pa verovatno jesmo, ali ni mi ni oni jos to nismo otkili.“ Inače za nju je to. Ja sam uspela i ja sam zadovoljna što mi je uspelo da od nje stvorim čoveka, koji nema tih predrasuda, je li ovo, ili ono, ili ono, je li čovek, ili nije čovek. Nema da li, da znate.

I: Da se vratimo na..

Rašela Knežević: Samo molim Vas kad god počnem da vrdam, vračajte me bez ikakvih obzira.

I: Nego. Na Sajmište ste došli sa mamom i sa djedom.

Rašela Knežević: Sa mamom ne mogu Vam reći, ali do Belsena su stigli i jedan i drugi deda. I tatina mama je umrla već ranije. Ona nije ni stigla do rata. A mamina mama je završila u Belsenu I mamin otac. Rekla sam Vam da je to meni bilo jedno strašno sećanje. Najteže. Kad mi je rekao da nema Boga, a on koji to .. tako je iskreno verovao u Boga. Zamisliti da to ne postoji Znate. Kad je on meni rekao: „nema Boga.“ Jedva je govorio. „nema Boga.“ Ja sam mislila da ja ludim ili da ja ne čujem dobro. Očekivala sam da se baraka sruši nad nama.

I: To je bilo u Bergen Belsenu?

Rašela Knežević: U Bergen Belsenu. Na kraju. Znate. Deca su .. videli ste po filmovima kako su izgledala. Te ruke. Ništa tu nije bilo. Već je drugi deda bio umro. Taj je dao zadnji zalogaj hleba za dim. I on je to rekao. To mi je najstrašnije. Najstrašnije. Da on to meni kaže.

I: Koliko dugo ste bili na Sajmištu?

Rašela Knežević: Na Sajmištu. Malo. Vrlo malo. Jer mi smo tu bili u transportu. U strasnportu. Maj i juni 1944.

I: Ko je tad držao Sajmište? Sajmište je držala, pa ja mislim Hrvatska.

Rašela Knežević: Mislim, da je bila NDH. I još nešto interesantno. To se desilo u 4. razredu gimnazije 41. godine. I sad završila se školska godina u aprilu. I ja sam išla za Višegrad kući. I dobijem. Nisam očekivala uopšte da će dobiti svedočanstvo. I dobijem svedočanstvo na kome piše „spomen svedožba za završenu godinu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ Da li još uvek imam to svedočanstvo ne znam, jer kako sam ja izazvala, u ovom stanu Andjela je morala da likvidira masu stvari. I bacala je nemilice, znate. Ne znam da li to još imam. Jer mi to nikada nije trebalo. Znate. Onako, samo uspomena.

I: kako su Vas tretirali na Sajmištu?

Rašela Knežević: Grozno. Sajmište. To rekla sam vam, bilo je pacova. Nije mi jasno otkud toliki pacovi. Borise, ne možete si zamisliti. Ovoliki kao mačke. A ja sa minus četiri. U bombardovanju Pljevalja su mi naočale odletile. Rekla sam vam, da sam se našla pored tate. Onaj pritisak vazduha mi je odbacio negde naočale, jasno, usta puna zemlje. Ma kakve naočale. I tako sam dalje išla bez naočala. Tako da sam ja na Sajmištu bila bez naočala. I između kreveta. Znate, mačak ovoliki. Otkud ovde mačka? Ne beži ta mačka od mene. Hoču da je prekoračim. Ja idem dalje. Opet mačka. Pa opet mačka. Otkud te mačke. I odjednom vidim da to nisu mačke, da su to pacovi. A noću, rekla sam Vam. To zvuči tačno kao da ste vreću oraha povukli na beton ili na daske. Bi, bi, bi, bi oo, Približavaju se i ja osećam ovako šapice. I jao, ja se onako sve, a moja pokojna mama, nije Šelika, nije Rašela to sam ja rukom prošla. Ma kakva ruka. To su strašne, glad, tu su nas čuvali neki Rusi, kakvi Rusi ne znam. Ne znam uopšte po kakvoj osnovi su došli. To su bili Kapoji sa batinama, ali rate kakve, ovakvim širokim ugancanim od drveta. To kad vas raspali. Eto. Bili su vrlo,

vrlo zavesni u smislu maltretiranja. Maltretirali su nas. Sećam se samo jednoga. Kazmimir se zvao. Ali, gde su završili i kako su završili. Mi smo bili jedna prolazna .

I: Kazimir je bio stražar.

Rašela Knežević: Ne stražar nego ti koji su Kapozi. Znate. Koliko volite bilo ih je.

I: A stražari su bili?. Ustaše?

Rašela Knežević: Ustaše. Ja mislim ustaše. I onda znate tamo. Srećni smo sad sedimo pred zgradom Sajmišta. A tu. Vi niste iz Beograda. Pored Sajmišta je drum, pa mali travnjak pa Sava. . I ljudi u kupačim gačicama, i kupaćim kostimima tu se šetaju. Prolaze. Ne mislim da se šetaju. Ali vidite ljudi koji žive normalnim životom. I . Ali to nije najstrašnije. Glad, ni zamisliti se to ne može. U samom Belsenu iz dana u dan, čorba od stočne repe. To tako smrđi. To ima poseban smrad. Znate. Dobili smo za Hitlerov rođendan neku čorbu, brot-supu. Ne znam. Od hleba. Ali to je bila čast velika. To je bilo dva tri puta. To se nije dobijalo. Kažem Vam. Noćima i noćima sanjam postavljen stol. Vidim, hrana, pipnem, jeste, jeste, osećate da je toplo. Toplo. Samoj sebi, kažem u snu. Sanjam ne može biti. Ali kako osećam miris ako sanjam. I caknu zube. Sanjate hranu, a hrane nema.

I: Sa Sajmišta ste došli u Bergen Belsen.

Rašela Knežević: Sa Sajmišta. Pravac zemunska stanica. Sad je to sasvim izmenjeno. To ove zgrade preko puta. To je nekad. Ne nekad. Mi smo se ovde doselili pre 40 godina. 67. god. Ovde je bila jedan ogromna baruština i tu , ali ne ovaj, puno drveća. Komaraca milione. Ali to je, bilo je normalno Svima pa i nama. A tamo je išao voz. Prva ulica pa sledeća. Ova. Johna Kennedy-a ulica je granica između Beograda, opština Beograda i opštine Zemun. Ona strana ulice je Zemun znate, a ova je Beograd. I ovaj. Mi smo išli pešice. Voz je išao tu. Tu je bila železniška pruga. Tako kad ide. Voz Beograd-Zagreb. Uvek smo videli kompoziciju. Kako prolazi. Tu se ta sledeća ulica zove, Prva pruga. Zato što je tu bila pruga. I tu smo prošli. Pešice smo došli na zemunsku stanicu. Onim koji i sad još postoji. I ovaj

tu smo onda ovaj, onda smo tako sa Sajmišta prebačeni na stanicu zemunsku. U zemunskoj stanici u vagone, opet one stočne vagone i pravac Bergen Belsen.

Pauza

Novi film:

Rašela Knežević: Mi smo izašli iz kuće s ručnim prtljagom. I došli smo na železničku stanicu. Jer je tako rečeno, neznam tog i tog datuma, u to i to vreme kreće transport. Svi da budete na stanicu, da niko ne bude .. transport ne može da čeka. Dobro. I sad mi dolazimo na stanicu i kako to obično biva čekamo taj transport. Da se to formira. A mama kaže: „pa to“ I pita ne znam koga. Oni su rekli da to neće biti još dva sata. A mama kaže: „A hajde da se vratimo kući“, a moj pokojni tata kaže: „Kući kojoj kući. Ti nemaš kuću.“ Znate. I nikad nismo ništa, nismo ni tražili, nikakva dokumenta. Jer ništa nam to nije onda trebalo. Sad vidim malo, malo. Pa se javim. Pošto ja sedim sa kompjuterom. Čekam Andelinu poštu. Nerad, idem na internet. Ne zanima me više ništa. Ali ovaj. Sad čekam poštu. Vidim da se na internetu mnogo toga može pročitati, mnogo toga može videti. Ali treba imati interesovanje.

I: Da se vratimo na temu.

Rašela Knežević: Rekla sam Vam molim Vas. Nemojte pustiti da idem u ekskurziju.

I: Vas su deportovali sa Sajmišta u Bergen Belsen.

Rašela Knežević: Jeste.

I: Kako je bilo kad ste stigli u Bergen Belsen?

Rašela Knežević: Grozno. Voz dolazi do samoga logora. Tu se otvaraju vrata. Iskrcavate se, ustrojite se. I pravac baraka. I slučajem. Ja sam prvo bila smještena u baraci pod brojem 19 i bila je tačno preko puta krematorijuma. Samo mi još nismo videli pravi krematorijum. To je bilo prvi put. Kad krematorijum radi, gledam pepeo.

Smrdi strašno. Kosti i to gori. I pepeo krupan, pada bukvalno kao sneg. Ali tada na veliku sreću ne razmisljate čiji je to pepeo. Znate. Sećam se isto tako recimo, mi stojimo. Jasno na pištaljku ustajete. Istrčavamo napolje, odmah se postrojavamo. Na plac. Odmah se postrojivate. Pet, pet, pet. Onda smo naučile da jako tesno stojimo jedan uz drugu, jer ako jedna padne, odmah, tu su meci. Odmah kad kažem meci, onda mislim na stražare. Odmah susedne dve treba da je uzmu i odve, odu tamo u čošak apelplaca. Imate jedan prostor na koji se ljudi slažu kao drvo. Znate kako se slaže drvo? Bez obzira da li je pao jer je mrtav, ili je pao jer je bolestan ili nesvestan. Uglavnom slaže se na tu gomilu i to se posle tovari na kamion i nosi u krematorijum. I sećam se prvi put kad sam videla taj kamion još nisam sve znala i videla. Znala sam da prolazi kraj mene. I vidim. Nisam ni svesna šat ja vidim. A moja mama. Okreni se, okreni se. I stavlja mi ruke na oba oka, a ono lјuski leševi, pa kako ono. Bacaju kao na gomilu. Negde ruka, negde noge, negde glava. Viri iz kamiona preko ograde. I ona mi stavlja rukena oči. Okreni se, okreni se.

Kamion prolazi. Ja nemam tu puno vremena da se okrenem ili ne okrenem i onda shvatam da su to leševi koji su tako odloženi. Možda ne svakog dana. Možda, jednom. Ne znam. Ne želim da budem precizna, jer ne znam tačno. Kako se nose, kad se nose. To se nosi. To se natovari na kamion. Sa kamiona se nosi u krematorijum. Ali još nešto. Na sreću ili na nesreću, čovek tu tako ogugla. Nemate više nikakvih osećaje. Ne znate više ni ko je to, ni o kome se radi, niti u vama ima vremena ni za žaljenje, i još nešto, kad su bombardovali, ne znam koji deo logora. Blago onima koji su poginuli. ti su odmah završili.

I: Na koje logora mislite?

Rašela Knežević: To je bio pred kraj. Pred transport za Theresienstadt.

I: Vi ste..

Rašela Knežević: Čujete pa ti naši saveznici. Bombardovali su Beograd, isti. Pod nemačkom okupacijom u junu kad smo mi bili, pred naš doalzak na sajmište. I onda još nešto. Ti naši valjani saveznici ili ne znam kako da ih nazovem NATO. Bombardovali su, bre, Beograd. Za šta? Volela bi da mi neko objasni za šta. Zašto

uvode Amerikanci demokratiju. Šta ih se tiče, ako ja hoću da trpim. Šta ih se tiče. Lepo je meni rekla Andjela jedne godine. Hoćemo jednom da vidimo Kubu jer kad Ameri uđu u Kubu poadit će jedan McDonald na svaki čošak I više neće biti potrebe da idu na Kubu. Uvode demokratiju. U Iraku. Nikoga ne branim. Nikoga. Ali u Iraku su haos napravili protiv Huseina. Šta ih se tiče. Hoće da ga trpe, neka ga trpe. Ako hoćeš pomozi onima koji se bore protiv njega. Imaš hiljadu i jedan način da mu pomogneš. Ali da ti uvodiš demokratiju. Kaže Andjela „Idu da uvode demokratiju.“ Znate za mene. To ne ide. To je opet jedna moja ekskurzija. Najveći ratni zločinci su uopšte ti čelnici američki. Bush, je li. I drugi Clinton. To bi trebalo da ide na Haški tribunal. A ovaj naš. Ne branim ni njega. To da se sporazumijemo. Ovaj naš Mladić. Sitna riba. Mnogo manje je uništio nego što su uništili ovi drugi. Ali ne branim ga uopšte. Uopšte nisam srbofil. Nikoga ne branim. Da. Samo mislim da svak treba da snosi odgovornost za svoju krivicu. Nema Srbi su ovakvi, Hrvati su onakvi. Ovi valjaju ovi ne valjajaju. Svi smo mi, što je rekla jedan moja kologica, inače Zagrebčanka, govorila. Neka Beba, „Svi smo mi gospođo Rašela, svi smo mi ispod kože krvavi.“ Tačno, svi smo mi ispod kože krvavi.

I: Dobro. U pravu ste. Nego da se vratimom.

I: Vi ste u Bergen Belsenu bili na prisilnom radu.

Rašela Knežević: Jesam.

I: Opišite malo. Kako je to ?

Rašela Knežević: Grozno. Rekla sam vam. Radila sam u kuhinji. Ispričala sam kako sam išla u WC . Ja sam zbog tog WC-a otišla iz kuhinje. Sama sam promijenila. Mene je pitala jedna, zašto? Jer to je bila sreća. Bila je mogučnost. Mogao si da uzmeš. Ako stražar ne vidi, možeš da pojedeš jedno parče, repe stočne, sirove, ali ne mogu da izdržim. Kad ceo dan ne idem u WC, a voda sa ovoga betonskog stola stalno pada vama na krilo. I mi smo uvek, uvek i dan i noć mokri. Sa onom u čemu ste bili na radu u tome dolazite i ležete u baraku. I to mokro na vama se suši. To je strašno. Ne znam, ne znam da li možete da razumijete. To su... ja sam otišla. Crknut

ću od gladi, ali ni ovo nije rešenje. Ne mogu, kako ču, šta ču. I ja sam otišla sama u taj šuh-komandu i rekla sam Vam i to. Jedan. Neznam kako je on tu dospio. To su nas obično SS-ovci čuvali. Bio je jedan Frity koji je bio životinja u pravom smislu. Postavio je nas u krug, a mi sa klompama onim holandskim pravim. Nitko nije imao ništa drugo. Samo to. On stoji sa korbaćem i ovako udara, a mi trčimo u krug. I sad kako mi trčimo u krug, a baraka je po dužini više od dva dela ove prostorije i kad trčite u krug, vama se brzo zanesvesti. Možete da padnete. Ne možemo više da trčimo. Znate. I onaj ko padne, pao je i gotovo. Onaj iza njega nema vremena da gleda gde će stati, da li će joj stati na grudi, da li će na rebra, da li će se slomiti ispod toga nema nikakvoga, znate. To su bila životinjska iživljavanja nad nama. Ali tu ... posle Fritya je došao, uglavnom jedan, bio je gospodin, da vidite gospodin, u uniformi. Nigde oznaka SS., koji, kako je došao u to ne ulazim. Da bude tu. Da nas čuva. Bio je redovan. Redovna vojska. Verovatno. Wehrmachtovac. I vedela sam kako priča sa jednom Baruchovom snajom Kalmijem i ovaj. Rekao joj je, dvadeset, polse dvadesetog oktobra. Tako. Mi nismo znali ni da je oktobar. Ništa nismo znali. On je njoj rekao. On je stao kod nje. A on. I nešto joj je rekao. Kad se on odmakao. Ona kaže meni, gleda preda se i kaže: „ne mrdajte se, rekao mi je da je Beograd oslobođen, ali možda je. Ništa, ništa ne pomerajte se, možda je obična provokacija. Možda čeka da vidi kako ćemo reagovati. I mi smo čutali. Tek posle rata. Kad sam bila u Beogradu, saznala sam da je Boegrad oslobođen 20. Oktobra. I to je on tad rekao. Eto. Bio je. Pojavom je bio gospodin. I ponašao se stvaro. Ono. Nikad nas nije maltretirao. Jednom mi je čak rekao, da primi tri bale robe, a obavezno vračam pet. Nije mogao vračati više, mogao je vračati manje. Ali je uvek dodao, da ne bude da malo radimo. Jer, ako malo radimo onda stradavamo. Eto i to je bilo.

I: Vaš djed je ubijen u Bergen Belsenu.

Rašela Knežević: Šta moj?

I: Vaš djed.

Rašela Knežević: Da, šta je rekao, rekao je: „ eh, moja generacija, tvoja generacija, svi mi možemo biti krivi. Ispaštamo svoje i tuđe grijehe.“ Govorio je Ladino, španski

koji se kod nas govorio, govorio je: "Ali vidiš, ova deca, još ne znaju ni da su živi. Pa ako ima Boga zašto ih ne spasi? To mi je najstršnije." To i to da je ovaj naš iz Prištine, Još se sećam njegovog lika. Znam mu i ime, ali ne bi ga spomenula. Neki, kako da kažem. Ne mogu ja suditi. Ako i ima Boga, neka mu Bog sudi. Kad ga je pitala, baš ta Baruhova, uvek smo komentarisali kad se on odmakao, jesi li videla? On opet ima malo hleba. Pa kako on to radi? Ne dolazi niko ni na ideju da bi mogao od svog deteta uzeti. Ali kad ga je ona upitala on kaže: „pa da ti kažem iskreno, moj mali i ne zna koliko je parče ostavio. Pa ja uzmem od njega.“ Otac uzme od svoga deteta, koje ima možda dve godine.

I: Koliko puta ste dobivali hleb?

Rašela Knežević: U početku smo svaki dan dobivali od Kapoa, ali iz naše barake. Dobije određeni broj hlebova. U početku svaki dan, pa onda svaki drugi dan, pa onda dva puta nedeljno, pa onda, kad dođe. Potpuno neodređeno.

I: Da li ste imali prijateljice u logoru?

Rašela Knežević: Imala sam. Jedna je samnom preživela rat. Od svoje osme godine rasle smo zajedno. I rekla sam Vam, Javreji su katastrofalno povezani međusobno. Čim u Višegradu dođe neko, odmah se upoznaje sa Jevrejima. Nema, ne čeka on nikoga da ga upozna. Na trgovackim radnjama posvuda. Levi, Papo, Gajon, ne znam šta više. U Veštegradu je lekar bio doktor Altarac, Jevrej, lekar je bio doktor Abadia, opet Jevrej, veterinar je bio doktor Rajhman, isto Jevrej. Rajhman je imao čerku koja je samnom išla u razred. Poznata bosanska firma koja je postojala i pre rata, zvala se Varda. I direktor Varde je bio Jevrej. Taj stari Rosenrauh je imao unuku Vericu, njegova se čerka razvela, pa je unuka došla da živi kod njega. I kod bake. I baka je mojoj mami rekla: „Jao što sam srećna,“ roditelji su se već razveli. „Što sam srećna, sad će, kad dođe moja Verica, Šela će imati društvo.“ Mi smo tad imale osam godina. I bile smo nerazdvojne celo vreme rata. I posle rata ovde u Beogradu. I ona je umrla relativno rano. Na nesreću. Rajmanova je brzo, čerka staradala. I Rajhman. Od njih niko nije ostao živ. Od Rosenrauhovih je ostala samo Verica. I jedna majčina sestra, koja je otišla za Israel. I od ovih drugih niko više. Ali sam Vericom sam bila

potpuno, stalno zajedno. Lekar je bila. Radila je. Prvo je radila. Dobila je specijalizaciju u to doba. Niste dobijali po vašoj želji. Ivicin tata je jako želeo da bude kardiolog. A dobio je medicu. Nije medicina rada, nego lekar opšte medicine. Znate. Ali daj šta daš. Znate. I ona je dobila, kako se zove, medicinu rada, i u ono vreme je radila u Trepči na Kosovu. Ali ja sam dva tri puta kod nje bila, kad je bio službeni put i tako. Pošto sam ja prvo radila u Saveznom zavodu za statistiku. Pa sam često išla, tada sam bila, neudata, bez dece. Vrlo, podesna za takve, ovaj, službena putovanja, I ja sam išla na .. dole na jug. Pa sam svom načelniku, zamolila sam ga, daj, pošto se svi znamo sa fakulteta još, Aco, daj mi neki dan odmora. Imam neku drugaricu, hoču kod nje da svratim. I na neki način sam uvek bila malo privilegovana jer sam prihvatala najgora putovanja, znate, ići na Kosmet. To nije niko hteo. Svak je hteo da se izvuče. A ja sam htela da idem kod Verice.

I: Da se vratimo.

Rašela Knežević: Recite,

I: Kad ste oslobođeni?

Rašela Knežević: Oslobođena sam tačno u transportu za Theresienstadt. .. 23. aprila 1945. godine.

I: Možete nešto isprišati o tom transportu.

Rašela Knežević: Da Vam kažem. Znate, nikad nisam razmišljala hoču li dočekati slobodu. Nikada. I kad sam bila oslobođena, bila sam u transportu. On je stajao, stajao, stajao tak, tak, ali to nije bila borba, nego onako mestimično, ta jedna Rosenrauchova, tetka Vericina, a mi sad već u vagonima davno nije, stiska, samo spuštamo tamo pored pruge mrtve, i ona se ovako popela, drži se za one, i kaže, „Deco, Rusi“ Ma niko ne raguje. Niko. . A njena rođena sestra kaže „silazi dole“ a ona opet „Deco, Rusi“ „Ama, silazi, čuli smo Rusi. Siđi. Nemoj uzimati ono malo vazduha koje dolazi kroz prozor.“ I ona onako rezignirano se spusti. I uto se otvaraju vrata. Naravno škripi . Izvana se otvaraju i odjednom vidim rusku glavu. Sa onom

kapom i petokrakom. Stvarno Rusi. I Rus ovako kaže: „Vi ćete sada da idete. Ko može da ide, neka ide u selo. I neka se smesti. Kuće su prazne. A ko ne može, da ostane tu pa će ćemo ga prebaciti mi.“ I ja sam bila jedna od tih koja je bila od pjegavaca. Tad sam. To je bilo prvo jutro kada sam se probudila posle visoke temperature. Ono. Pred. I ja ovaj. Ovako sedim i dovučem se nekako sedeći do vrata, on je otvorio vrata i vrata su ostala otvorena. I ja se dovučem do tih vrata i ovako mlataram nogama, i samoj sebi kažem „sloboda, pa šta sad.“ Nikakve radosti. Jel jasno. Više nemate smisla ni da se radujete. Samo se, kao da je sad, sebe vidim kako mlataram nogama i kažem „Sloboda, pa šta sad“.

I: Koliko je Vama tad bilo godina?

Rašela Knežević: 19. Pa skoro, bio je april, a u junu mi je devetnaest godina. Potpuno. Kako da Vam kažem. Više nema u vama ni radosti ni ničega.

I: Vi ste u logoru doživeli bolest.

Rašela Knežević: Molim?

I: Vi ste u logoru doživeli bolest.

Rašela Knežević: Pa ja lično. Svi smo mi dobili pjegavac. Nije bilo nikakvog lečenja. To nije postojalo uopšte. Ako možeš da radiš, radiš. Ako ne možeš ostaješ u baraci. Ali ne na twoju izjavu, nego ako je onaj Nemac ocenio da ne možeš onda, vojnik, kad kažem Nemac, ne mislim na narod, nego mislim na vojnika, ako je on ocenio da ne možes da radiš, onda nazad u baraku. Posle opet moraš da radiš. Pojam lečenja uopšte nije postjao. Uopće.

I: Kad ste se vratili u Jugoslaviju

Rašela Knežević: Kad sam se vratila u Jugoslaviju? Vratila sam se. Bili smo mesec dana u Subotici. Tu je je bio neki sabirni logor gde su dovodili sve te koji se varaćaju iz Nemačke. Jer pre toga, još kad smo bili u Nemačkoj na slobodi, došla je jedna

delegacija nove Jugoslavije i razgovarali su sa nama. Oni su vršili tiražu, ko je zašto. Sad svak može reći, mogla si reći šta hoćeš. Ali oni su to i proveravali, te podatke. Oni su se vratili pa su proveravali, i kad smo stigli u Suboticu svi smo bili smješteni. Tamo je tad bio jedan veliki stari mlin u kome smo na golom podu ležali, i ovaj. Ali tu smo mogli da izlazimo. Tu smo mogli ići u grad Suboticu. Dobijali smo tri put dnevno neku čorbu i jelo i čekali smo da idemo dalje. I onda su oni tu tiražu nastavili, bilo je puno volksdjojčera. Njih nisu prihvatali da se vrate. Smatrali su. Nisu ih prihvatali. Verovatno su mislili. Njih su tu smestili, ali nisu svi bili slobodni. A mi smo bili tu. Onda smo mama i ja doatile dve dopisnice. Ja sam se javila jednoj mojoj drugarici iz Pljevalja, a moja mama se javila na adresu sela iz kojega je moj teća. Od mamine sestre muž i ovako rekle smo. Mi smo imali jednu beogradsku adresu, ali Beograd je bio bombardovan. Svega je bilo i mi nismo znali. Da li je ona preživela rat. Ako je preživela, onda je to jedino mogla znati, to je Ješina familija u selu Robaja kod Valjeva i pisali smo tamo na adresu pošte, pismo je došlo na dobro mesto. Tako da je ova, Lela, mamina sestra, raspitala se i znala je kad smo stigli u Suboticu, ona je došla u Suboticu još pre nego što smo mi mogli otići kući. Nije došla po nas, nego je došla da se vidimo. Eto. Bile smo samo mama i ja. Nikoga više nije bilo. I ovaj. Posle kad smo došle u Beograd, još smo bili tu neko vreme. Jedno mesec dana otprilike smo bili u Subotici. Uveče smo obično sedeli u tom mlinu. Nas nekoliko koji smo preživeli. I tako, mlađih pet, šest.

I: Kako je tekao život Vaš poslije oslobođenja?

Rašela Knežević: Kad smo došle u Beograd, prvo smo bile kod teče i kod tetke. Sad opet ekskurzija. U svece kad bi ga proglašila. Za sveca. Samo on radi. Tetka, mamina sestra, Lela ne radi, nisu imali dece. Pa su otisli u dom i uzeli jednu devojčicu, koju su hteli da usvoje. Međutim, zakon nije omogućavao da se usvoji dete ako oba roditelja ne daju pristanak. A njena je samo majka bila tu, gde je otac, nije se znalo. I oni su je uzeli, bez obzira što je ne mogu sudski usvojiti i doveli je kući. Teća je radio. Tetka nije radila, zatekli smo tu i tu Rudinku s kojom ja održavam odnose, i sada je smatram najbližim rodom. Zeteknem tetku, teću, sad dolazimo još nas dve. To je nas pet, a samo jedan radi, pa se vrati i mamin brat koji je bio za vreme rata, o n je bio rezervni oficir, pa je bio u oficirskom lageru, ovaj,

zarobljeničkom. Jasno bili su odvojeni, ti koji su levo orijentisani i Jevreji, ali on je ipak bio rezervni oficir, znate, pa je došao i on. Puna kuća nas. I taj moj teća, ne znam kako da vam kažem, on se više nego divno .. eto to je bila ta ekzkurzija. Ja bi o tome mogla pričati tri dana.

I: Vi ste onda išli na studij.

Rašela Knežević: Posle toga da. I to je bio razlog što nisam otišla za Izrael, jer ja sam odmah, čim sam došla u Beograd, mogla sam se upisati na studij. Bio je jedan, u Višegrad je došao kod advokata tog Altarca, njegova žena je imala sestričinu, udatu za jednoga Srbina, i taj Srbin, je ovaj, bio u partizanima, bio je u Užičkoj republici. Posle rata u Beogradu je bio na velikom položaju i znao je mene iz ratnog doba, i rekao je da će me zaposliti. Od mog teće je čuo da smo se mama i ja vratile, on je rekao Šeliku da će mene zaposliti. Ja sam tad imala četiri razreda gimnazije. I on je meni zaposlio. Kako on dođe kući u podne, ja ga odmah pitam: Nešo, jesli se video sa tim, a on kaže, nisam. Znaš. A Rade je bio ministar ne znam čega. Ma nisam, znaš... Rade je zauzet. Sutradan opet dolazi. Opet, Nešo, je si li se video sa njim. Ja kao bolest. A on mi kaže: stani malo, čekaj, šta hoćeš da se zaposliš. Ne boj se radit ćeš celoga života. Do ovde će ti biti rada. Je si li gladna? Je si li žedna? Je li ti iza vrata kisne? Sedi i uči. U školu. Radit ćeš pa ćeš biti sita rada. Ali on nas izdržava. Sve koji smo tu. Je li Vam jasno. I ja sam išla odmah u školu. Tu sam maturirala. I već 49. sam se upisala na fakultet. Dobila sam stipendiju koja je bila mala, ali stipendija. Ja sam samo želela da se skinem s vrata tom čoveku koji je stvarno za nas bio, nemam reči. Nemam reči. I ovaj, ja se upišem na fakultet, dobijem stipendiju. A. šta sam htela da kažem, tek uglavnom, te 49. godine je bilo iseljenje za Izrael, i ja sam već računala. Početak taj rat, ovdje ondje, to se razvuklo. Nigde ne puštamo korene. Ne radi toga da bi pustili koren, ali nigde ne počinjemo normalni život. Sad sam dobila stipendiju, upisala sam se na fakultet, šta će sad, ići opet. I onda je bilo jedno veliko savetovanje. Moja mama i ja, rekla sam da jedna poznanica šećer radi. Ona je bila tu. Njen brat je bio tu. I onda nas četvoro, mama i ja, Iluška mi smo uvek sedeli, i diskutovali. Hoćemo li da idemo za Izrael ili nećemo da idemo za Izrael. Ja kažem da bi ja ostala tu, dobila sam stipendiju, gotovo, I on je bio za to. Ne idemo. I nismo otišli. Svi moji su otišli. Mamin brat, taj, što je bio u oficirskom logoru.

Njegova žena i dete su hteli otići, jedna tetka je otišla nazad u Sarajevo. Jasno, nije našla ni snaju ni dete. Otišla je i ona. Nijedna se nije vratila. I moj ujak je otišao za Izrael samo smo mama i ja ostale. Iluška i njen brat, oni su isto ostali. I ovaj, ja sam nastavila studij. Odnosno počela studij 49. Rekla sam Vama da sam na fakultetu srela sina jednog poznanika. Kao dokaz kako smo mi živeli pre rata u Višegradu. Sin kadije Višegradske, Hadžihalilović, neki Hakija i on meni: „Šta ćeš ti ovdje?“ Ja kažem: „šta ćeš ti tu“? „Došao sam da studiram“. Pa i ja.“ „Bježi odavde dok imаш vremena. Nije ovo fakultet za tebe“. Pa žensko sam, znate.

Poljoprivredni fakultet, to je rintanje. Ali ja sam. Rekla sam Vam samo za to, što to mogu. Izabrala sam. Koji god smer izaberem, nemam puno posla s ljudima. Znate.

I: Niste htjeli imati puno posla s ljudima.

Rašela Knežević: Molim?

I: Niste htjeli imati puno posla s ljudima.

Rašela Knežević: Sećanja su mi bila strašna. Ne pričam Vam o drugoj strani. Ne pričam o SS-ovcima. Nego Vam pričam o mojim sunarodnjacima. Sedim. Kako se broj inteniraca stalno povećavao. Nemačke vlasti više nisu imale mogućnosti za daljnja proširenja, dole ispod. Mis mo bili na nekoj padini. Pa dole ispod, odjednom jedne noći je iskrisnuo neki ogromni šator, i to su zvali Zeltlager, i Frauenlager, žene iz Aušvica su došle. I tek njihovi. Mi smo imali makar krov nad glavaom. Ali zamislite. Možete misliti kako u tom delu Nemačke, znate kakva je klima. I tu žene u onim štaftastim haljinama pod šatorom leže. Znate. I jasno strašno im je bilo. Njima je bilo puno gore nego nama. Jer mi smo imali makar krov a one nisu imale ni taj krov. Da. I onda ... i ovaj rekla sam Vam, ja sam dobila stipendij. Otišla sam na fakultet. Jer nisam želela da opet počnem ispočetka.

I: Da se vratimo na Bergen Belsen.

Rašela Knežević: Molim?

I: Da se vratimo na Bergen Belsen.

Rašela Knežević: Tko je bio sve u Bergen Belsenu?

I: Sve što se u Evropi čistilo od Jevreja. Jer, to je bilo posle kapitulacije Italije. Posle septembra 1943. godine znate. Tu su bili. Mi smo bili iz Jugoslavija. Njih su zvali Albanesen. Iz Albanije ih je bilo. Onda su bile Francuskinje. Žene francuskih oficira. Koje je De Gaulle podržao u Francuskoj. Nisu bile hapšene. Onda su bili Holanđani. Puno Holanđana. Tu je bio. Rekla sam Vam da sam upoznala oca Ane Frank.

I: Niste.

Rašela Knežević: Nisam. E to je bilo u Belsenu. Ne u Belsenu nego posle rata kad sam dobila stipendiju FAO organizacije. Onda sam bila u Emsu i tu je to neko pozorište

I: Da sjećam se, sjećam se.

Rašela Knežević: E. Jeste. Tu sam ga upoznala. Mene su pozvali namjerno. Jer imali su podatke. Upoznala sam se sa ocem Ane Frank. I on mi je na to party-iju, da ne kažem prijemu, pokazao sliku Aninu i ja sam. Oni su znali da sam ja bila u tom logoru u Belsenu. I oni su njemu rekli da sam ja iz Bergen Belsena. Znate. I on je meni pokazao, i pitao me je, jesam li poznava Anu Frank. Ona je bila 29. godište. Po tome svemu bi trebala da je znam. Ali bi slagala kad bi rekla da se nje sećam. Ne sećam se. On mi je čak pokazao fotografiju. Ali ja se te devojčice ne sećam. A bila sam u vrlo dobrim odnosima sa jednom Holandankom čije sam našalost ime zaboravila, godine čine svoje. I ona je studirala svojevremeno pre drugog svetskog rata. U Italiji. Istoriju umetnosti, pa pošto je ona govorila italijanski i ja sam govorila talijanski, tu smo se našle i lepo smo se družile. Ali nisam posle rata stigla da uspostavim vezu s njom. Ne znam čak da li je preživela. Ali Holanđani, pogotovo ti dovedeni iz Južne Amerike koji su nosili naziv dijamantni. Rekla sam Vam da su Altersheim, i sve posle je to sve ovaj sve sklonjeno, postali su isto što i mi ... Rekla sam Vam da su dijamantni bili tada vrlo povlašteni. Ne zbog toga što, nego što su

nemačke vlasti računale da će se vratiti na jug Afrike I da će moći koristiti rudnike dijamanata ,a stručnjaci za taj rad su bili ti dijamateri, Holandani,jer oni su to držali pre drugog svetskog rata. To sve ne znam To znam samo iz logora. I kad su oni ovaj, došli. Dugo su ih čuvali ,tu u logoru u Belsenu. Oni su njih doveli u Belsen, ali u Belsenu za njih je vladao sasvim drugi režim, imali su tu polovinu barake u kojoj su bili. Onda druga polovina Altersheim znate, a među našima ovim ostalim internircima izabrali su tako žene mlađe koje znaju dobro ili nemački ili, jedan drugi jezik, nije dolazilo za Holandane u obzir. Koje su znale nemački i koje su mogle posluživati i starati se o tim starcima. Čak nisu ni tražili od Holandana, ovih, dijamantera da njihovi ljudi, njihove žene to rade. Ne, oni su bili povlašteni . Ta koja mi je dala šećer ona je bila Iluška. Švarc prezime udato. I ona je bila jedna od tih koja je negovala neku baku. I oni su dobijali pomoć od crvenog krsta. Znate. I kad je dolazila. Retko se to dešavalo, ali recimo čula sam to od Iluške, da je tog i tog dana, ali nemam pojma kad, pojam vremena tamo nije postojao za nas. Da su došli neki novinari i neka delegacija i obišli u ovaj.. pa da su stigli paketi crvenog krsta, sve su oni to dobivali Sve do jednog određenog momenta kad je bilo jasno da se oni neće vratiti u južnu Afriku I tad je skinuta granica i oko njihove barake, i sve se odjednom izmenilo. I dijamanteri su postali obični internirci. Znate. Eto. Onda su živeli po potpuno istom režimu i sa nama u kuhinji radili, i sve sve je išlo potpuno .

I: Vi ste bili skupa sa albanskim Jevrejima?

Rašela Knežević: To su bili Jevreji iz Albanije i sa Kosova . Sa Kosova uglavnom. Priština, ne znam zaboravila sam. Znala sam nekad imena tih mesta. Zaboravila sam. Uglavnom iz Prištine. Bilo je još jedno mesto. Ali ne mogu sad da se setim. Ne sećam se. Slagala bi. I to mesto su prvo držali Talijani pa su prošli bolje. Mi smo bili ona čistka poslednja, znate. I te fransuckinje su stigle. Žene tih oficira. Sve ono što se još zateklo to je počišćeno i sad. Bilo je neobično. Na početku je bila muška baraka, ženska baraka sad, što je vreme dalje išlo to je sve manje i manje. Selekcije. Deca su svojevremeno odmah odvajana. Međutim, to što sam vam pričala kako celu noć i dan kmeće. Tu su znate. Nema nikakvog odvajanja. Sasvim, sasvim , sve je potpuno..glad, glad, glad, batine, vaške. Ponekad u nekog je ostalo još malo duha. Ta žena je stajala na prozoru i rekla: deco, deco, ovaj Rusi. On je jednog dana. To, te,

vaši. To Vi zamisliti ne možete. To ide kolona. To ne treba Vi da tražite. Jednog dana ide ispred mene veterinar jedan. I neke pantalone na njemu. Mi smo nosili ono što se zadesilo na nama. Imao je neke tamne pantalone i ja gledam. Pa mislim, pa gde je ovaj našao blato. A ono nije blato nego vaške u takvim gomilama da je izgledalo kao blato. Kolona ide vašiju i mi po ceo dan kad ne radimo, tucamo vaške. Onda ta Nina, ta Vericina tetka kaže „Sve se pitam šta ćemo raditi kad se završi rat. Nećemo onda imati ove vaške da tucamo. Čime ćemo se baviti“ bilo je ljudi koji su začuvali nešto duha u sebi, znate. Da se našale i u takvim odnosima. A ona kaže sve nešto mislim šta ćemo raditi kad se završi rat. Hoćemo li tucati. Nećemo imati vaške da tucamo. To. Znate to su neke stvari koje zdrav mozak ne može zamisliti. Meni sad to neko da priča. Koliko puta, pokojna Verica i ja i moj pokojni muž, koliko puta nas dve pričamo, a on nas zove Solunci. Hajde Solunci, niste ste se još ni dotakli druge teme. Mi smo samo o tome pričale. Sećaš li se ovoga? Sećaš li se ovoga? Svega smo se mi sećali. I imala sam jednu, koju sam jako volela, drugaricu. Upoznale smo se u podgoričkoj kaznioni. Njen otac je bio apotekar u Rogatici. Znate gde je Rogatica. Između Sarajeva i Višegrada. I ta Renčika, Rena se zvala pa su je zvali Renčika. I ona je imala majku i dve mlađe sestre. I ovaj otac, ne znam gde je bio, verovatno je bio u partizanima. Ugalavnom, ona je bila najstarija, ona je bila 29. godište, a imala je sestru Siliku koja je bila mlađa. I ..sestru koja je bila još mlađa. To je ekskurzija. To ne ide u sastav priče. I kad god sam dolazila s posla u baraku, uvek sam išla da vidim, ona je bila jako bolesna. U stvari, ona je imala tuberkulozu. Ne pre toga, nego je tamo dobila. I uglavnom kad god dođem sa rada, kao što sam išla da posetim dedu, uvek pitam, je li živa? I kad sam je poslednji put videla. E sad mi smo u logoru napravili neku međusobno. To ču se vratiti, podseti me, Ja sam uvek pitala, je li živa Renčika. I jedne večeri, ja se tako popnem na treći krevet, ona gore, na. Pitam kako si?. Ona ne može. Guši je kašalj, ne može da govori. I ja kažem, Kako si? I ona kaže kako će ova moja, kako se njena mama zvala, užas, Lenčika, Vivika, Blanka, Kako će ova moja jadna, ne sećam se sad, sa ova dva crva kad nestanem. Jer ona je sebe već smatrala već dovoljno odraslom, pa sam mamom da se brine oke te dve mlađe sestre. Samo se brinem kako će moja Donka, Donka, sad sam se setila, kako će moja Donka kad ostane sa ova dva crva. Ja kažem:“ ozdravit ćeš , izvući ćeš se ti Lenčo“A spavali smo po, prvo po jednoj, znate ona tri nivoa, pa posle smo spavale po dve u krevetu. Pa posle kako je vreme prolazilo, sve je manje bilo prostora, sve više je

dolazilo novih internirci. A mi smo se međusobno dogovorile. Da je onaj koji je mlađi da ide na gornje krevete, jer da oslobodimo za one stare. Jer moj deda ni u snu se nije mogao popeti u onom zdravstvenom stanju,mukom je bio i mi smo mladi išli gore. E odakle je moj strah od ljudi. I slika loša o ljudima. Recimo, ja sedim gore na trećem spratu. Došla sam s posla, mrtva sam. E sada neko je išao večerati čorbu. Ovako neke manjerke kao polulopte, znate. I sad dati svoju manjarku iz ruke. Ja sam to mogla dati samo mojoj mami i nikom više. I Verici i tako Lenčiki. Ali tako drugom. I neko ovako ide. I sad kako korača normalno ruke drhte on srkne iz ove. E sad. I obejktivno i subjektivno je u drugoj ostao gutljaj više, pa će da srkne i iz ovog. Pa onda opet još jedan od ovog. Dva ili tri gutljaja. Ljudi su mislili da će im život biti spašen zbog ta dva gutljaja. E to sam videla koloko volite puta. Da neko uzima. Nažalost mnogo češće od muškaraca nego od žena. Tako da sam rekla. Nisu muškarci jači nego su slabiji. Ja garantujem da majka onoga deteta čiji je otac kraljevina, da bi on imao više. Ja garantujem da je ona od svojih mrvica dala svom detetu, a nije ona koristila da ona živi. Znate. I zato sam izašla sa groznim mišljenjem o ljudima. Groznim. To kad Vi vidite neko. Prvo, znate kakva je to čorba. Smrdljiva. Jadna nikakva. Bez ikakve jačine. Bez ičeg. I sad on od toga, jedan gutljaj. I ovde je stvarno ostao gutljaj više. Da li se njemu činilo ili samo zna. Srkne i ovde.

I: Poslije što ste radili u kuhinji radili ste u Schuh-Kommando.

Rašela Knežević: Da

I: Šta ste tamo radili?

Rašela Knežević: Rekla sam Vam. Prvo smo dobivali vreću. Tu je Iluška moja tamo osakatila ruku.. jer radi sa onim šilo, znate, Pa su nastali neki plikovi. Pa se to inficiralo, pa se to zagnjilo. Jasno to je. U logoru vam je bilo, kad se razbolite ili ćete završiti ili ćete ostati kako god da ste ostali . I ona je imala ovako zgrčenu ruku desnu. I bila je pravi invalid. Znate. Ali tu nije bilo govora o nekom lečenju ni, ma ništa, ništa, jednostavno. Infekcija, infekcija. Ako preživiš, preživeo si, ako ne preživiš nisi preživio. Ona recimom, kad se vratila iz logora, bez osećaja za ukus ni za miris. Koji je to centar povređen ni kako ne znam. Već u Beogradu, dobro posle

oslobodenja, ja sam već bila udata, ja sam se 60-tih udala. Moj je suprug htio kao vikendicu, vikendicu, vikendicu. Izgradili smo vikendicu. I ovaj. Bilo je jako lepo. Imali smo zidani roštilj i tako. I zovemo Ilonku. Pokojni Branko je znao šta za mene znači Ilonka, Iluška, kako smo je mi zvali. Iluška i ... to je njen brat. Nju pozovemo da dođe kod nas u vikendicu i ona dođe. I sad jedemo čevapčice sa roštilja koji smo tu napravili. I ona kaže; "jao što su divni, jao što su ukusni". I ja kažem: Hoćeš još? Pa daj mi još dva komada. I ona u slast jede, i ne znam. Odjednom mi je rekla, znaš ja uopšte ne osećam ni ukus ni miris. Pa kažem sad si rekla, daj mi još. Reci mi zašto? A ona kaže, ja se samo sećam kako to treba da miriše. Ja se samo sećam. I kaže, ja nisam ni bila svesna toga. Jednom prilikom, ona je živila u Beogradu. Kaže, jednom je došla neka njena prijateljica koju sam ja poznавала, a ja kažem, mislim, da je počastim. I ona kaže stavila sam ribu na tanjur i stavila sam to u frižider. I kad je ona došla ja sam otvorila vrata frižidera, a ta prijateljica je sedila blizu. Prijateljica je pitala, šta ti to smrdi? Kaže, ja nisam bila svesna da to smrđi. Pa kaže, pa ova je riba kvarna. Zar ne osećaš miris. Kaže Bože začuvaj. Ne osećam miris. I tako je ona rekla, onda mi bilo svesno da ne oseća miris. Samo koji je to centar u mozgu bio povređen? To ne znam reći. Iluške nema već davno, ona je na jevrejskom groblju ovde u Beogradu. Pa i Pantika, njen brat. Eto.